Mühazirə - 11

Ə. Mirzəzadə

Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında.

Plan:

1. *Əsrin əvvəlində baş vermiş üsyanlar (səbəb və nəticələri),*
2. *I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə yürüşü,*
3. *Səfəvi imperiyası torpaqlarının bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə,*
4. *Nadir xanın qələbələri və hakimiyyəti ələ keçirməsi, islahatları,*
5. *Nadir şah imperiyasının süqutunun səbəb və nəticələri*

Ədəbiyyat:

1.Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. IV c. Bakı, 2007.
2. Əsədov F. Nadir Şah Əfşar. Bakı, 2011
3. Əsədov F. Azərbaycan diplomatları XVIII əsrdə. Bakı, 1983.
4. Tahirzadə Ə. Nadir Şah Əfşar (tərcümeyi hal oçerki). Bakı, 2005.
5. Süleymanov M. Nadir Şah. Tehran, 2010.

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin başlanğıcında Səfəvi dövləti dərin iqtisadi və siyasi böhran keçirirdi. Dövriyyədə gümüş pul çatışmamazlığı yarandı, dövlət xəzinəsi tamamilə boşalmışdı. Ərdəbil məqbərəsindəki əşyaları (qızıl, gümüş və mis) əridib pul kimi istifadə edirdilər Şah Sultan Hüseynin(1694-1722) gördüyü tədbirlər maliyyə böhranının qarşısını ala bilmədi. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən iri feodallar müstəqilliyə can atırdılar. Ölkədə şah hakimiyyətinə və feodal zülmünə qarşı xalq hərəkatı genişləndi.

Car-Balakən, Şamaxı, Təbriz və digər ərazilərdə xalq hərəkatı başladı. 1707-ci ildə başlanana Car-Balakən üsyanının əsas səbəbi sosial zülm idi. Lakin şah qoşunları onu amansızlıqla yatırdı, Car kəndi yandırıldı. 1711-ci ildə Car-Balakəndə üsyan yenidən başlandı. Üsyançılar silahlanıb Şamaxıya hücum etdilər, döyüşdə qalib gəldilər və Şirvan bəylərbəyini öldürdülər. Şah Sultan Hüseyn Keyxosrovu Şirvana yeni bəylərbəyi təyin etdi.

Muğan əhalisi də mərkəzi hakimiyyətdən üz döndərdi. A.Volinski qeyd edir ki, onlar şahın göndərdiyi hakimi qəbul etmədilər, hakimi öz aralarından seçdilər. 1709-cu ildə Şəki, Şirvan və Təbrizdə sənətkar və yoxsulların üsyanı baş verdi. 1709-1715-ci illərdə Soucbulaq və Muğanda sosial zülmə qarşı kəndli üsyanları olmuşdur.

Şirvan və Cənubi Dağıstanda üsyana Müşkür mahalından olan din xadimi Hacı Davud başçılıq edirdi. 1719-cu ildə müşkürlü Hacı Davud üsyan qaldırdı, Dərbənd, Şirvan və Xudata hücum etdi və buna görə 1719-cu ildə Səfəvi hakimiyyəti tərəfindən həbs olundu.

1720-1721-ci illərdə Şirvan və Cənubi Dağıstanda üsyan yenidən alovlandı və həbsdən qaçan Hacı Davud üsyana rəhbərlik etməyə başladı. Hacı Davud qazıqumuxlu Surxay xanla birləşərək 1720-ci ildə Şabran və Xudat qalasını tutdu. Bundan sonra üsyançılar Şamaxını, Bakını və Dərbəndi tutmağa çalışsalar da, onların cəhdləri nəticəsiz qaldı. Bu şəhərləri öz gücü ilə tuta bilməyən Hacı Davud 1721-ci ilin 22 aprelində Rusiyaya müraciət edib hərbi yardım istədi. Hacı Davud müraciətində həmçinin Rusiya təbəəliyini qəbul etmək istəyini və Rusiyaya canla-başla xidmət edəcəyini də bildirdi. Həştərxan general-qubernatoru A.P.Volinskinin məsləhəti ilə çar I Pyotr Hacı Davudun təklifini rədd etdi.

Min nəfərlik Dağıstan süvariləri ilə birləşən Hacı Davud öz qüvvələri ilə 1721-ci il avqustun 10-da Şamaxıya hücüm etdi, əhalinin köməyi ilə şəhəri tutdu. Bəylərbəyi Keyxosrov xan və 800 Səfəvi tərəfdarı öldürüldü. Üsyançılar müqavimətə rast gəlmədən Gəncəyə qədər irəliləsələr də, Gəncədə məğlub olub geri qayıtdılar. 1721-ci ilin oktyabrında Hacı Davud və Surxay xan Osmanlı sultanı III Əhmədə (1703-1730) müraciət edərək Osmanlı təbəəliyini qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirdilər və Sultandan qoşunlarla kömək etməyi xahiş etdilər.

Rusiyadan fərqli olaraq III Əhməd onların müraciətinə müsbət cavab verdi və Hacı Davuda Şirvan xanı titulu verildi.

XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəlində Şimali Azərbaycanda və Dağıstanda Səfəvi hakimiyyətinə qarşı yönəlmiş üsyanın iştirakçıları kəndlilər, yerli feodallar, rühanilər idi. Bu üsyan müəyyən dərəcədə dini xarakter daşısa da, mahiyyət etibarı ilə şah zülmünə qarşı sosial hərəkat idi.

1722-ci ildə Əfqan tayfaları Səfəvilərə qarşı üsyan qaldırdılar. Səfəvilərin paytaxtı İsfahanı 8 ay mühasirədə saxladılar, şəhəri yalnız həmin ilin sentyabrın 23-də tutdular. Səfəvi şahı Sultan Hüseyn üsyanın başçısı Mir Mahmud xanın düşərgəsinə gəldi, taxt-tacı və digər şah nişanlarını ona təslim etdi. Şah Sultan Hüseyn və bütün ailə üzvləri əsir alındı. Şahın böyük oğlu Təhmasib əfqanlara təslim olmadı, Azərbaycana qaçdı, Astarabadda özünü II Təhmasib adı ilə şah elan etdi. Şah Sultan Hüseyn II Təhmasibi şah kimi tanımadı. Rusiya Səfəvilər dövlətindəki ikitirəlikdən istifadə etməyi və Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyi qərara aldı.

2. I Pyotrun Azərbaycana işğalçılıq yürüşü və onun ağır nəticələri

Rusiya yetərincə hərbi-siyasi gücə malik olmadığına görə XVIII əsrə qədər Azərbaycana qarşı ancaq iqtisadi siyasət həyata keçirmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya iqtisadi və siyasi cəhətdən qüvvətləndi və Azərbaycanı hərbi yolla tutmaq planları qurmağa başladı. Çar I Pyotr və ətrafındakılar hesab edirdilər ki, Azərbaycan Rusiyanın inkişaf etməkdə olan manufakturası üçün xammal bazası və satış bazarı ola bilər. Rusiya eyni zamanda Xəzər dənizi hövzəsindən keçən ticarət yolunu ələ keçirib, Avropa ölkələri ilə ticarətdə vasitəçi olmağa çalışırdı. Rus çarı I Pyotr (1689-1725) Səfəvi dövlətinin ağır vəziyyətindən istifadə edərək öz niyyətini həyata keçirməyə çalışırdı. I Pyotr Səfəvi dövlətindəki vəziyyəti öyrənmək üçün A.Volınskinin başçılığı ilə 1715-ci ildə oraya elçilik göndərmiş və ona bir sıra gizli tapşırıqlar da vermişdi. Elçilik karvan yolları, otlaqlar və müdafiə qüvvələrinin vəziyyətini öyrənməli idi. Eyni zamanda, Peterburq Elmlər Akade-miyasının alimləri – İ.Lepexin, S.Qmelin, Klaprot və başqaları elmi axtarışlar adı ilə Azərbaycanın təbii sərvətlərini öyrənir və qiymətli məlumatları Peterburqa ötürürdülər. Kəşfiyyat xarakterli məlumatların Rusiyaya ötürülməsində erməni tacirlər canfəşanlıq edirdilər.

Azərbaycan və Xəzər dənizi hövzəsinə dair Osmanlı dövlətinin də öz planları var idi. Rusiya hər vasitə ilə Osmanlı dövlətinin Xəzər dənizinə yolunu kəsmək istəyirdi. Cənubi Qafqazın xristian əhalisi, xüsusən də ermənilər Rusiyanın bu işğalçılıq planının həyata keçməsinə kömək edirdilər. Onlar Rusiya dövlətinə özlərinin himayədarı kimi baxırdılar.

Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrinin Rusiya tərəfindən işğalı. 1721-ci ildə Şimal müharibəsində İsveç üzərində qələbə çaldıqdan sonra I Pyotr Xəzəryanı bölgələrə yürüşə başladı. Bunun üçün bəhanə 1720-1721-ci il üsyanı zamanı Şamaxıda rus tacirlərinin öldürülməsi və malların qarət edilməsi oldu. Osmanlı dövləti ruslara qarşı Haci Davudan istifadə etmək qərarına gəldi. Osmanlı dövləti ona xan rütbəsi verdi və onun səlahiyyətlərini Krım xanına verilən səviyyəyə qaldırdı.

1722-ci il iyunun 18-də I Pyotr Həştərxandan hərbi səfərə başladı. Rus qoşunları dəniz və quru yolla Dərbəndə doğru irəliləyirdilər. I Pyotr hərbi səfərə başlamamışdan əvvəl Azərbaycan, fars, ərəb dillərində Bəyannamə hazırlatdırıb Azərbaycana göndərmişdi. Orada Rusiyanın planları pərdələnir və göstərilirdi ki, guya hərbi səfərdə məqsəd yerlərdə əmin-amanlıq yaratmaq, rus tacirlərini qarət edənləri cəzalandırmaqdır. Səfəvi dövləti Rusiyanın bu hücumuna heç bir müqavimət göstərə bilmədi. 1722-ci il avqustun 15-də rus eskadrası, avqustun 23-də isə piyada qoşunları Dərbəndə çatdı. Müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görən şəhər hakimi İmanqulu xan qala darvazalarının açarını və "Dərbəndnamə"nin XVI əsrə aid əlyazmasını I Pyotra təqdim etdi. I Pyotr Senata göndərdiyi məktubunda şəhərdə yaxşı qarşılandığını bildirdi. Lakin Azərbaycanın bir çox şəhərlərinin hakimləri ruslara tabe olmaq niyyətində deyildilər. Bakı hakimi Məhəmmədhüseyn bəy I Pyotrun göndərdiyi məktubu qəbul etmədi. Avqustun 28-də I Pyotr geri qayıtmaq haqqında əmr verdi. Bunun səbəbi İsveçlə başlana biləcək yeni müharibə təhlükəsi və ərzaq gətirən gəmilərin dənizdə fırtınaya düşməsi idi.

Ancaq I Pyotr Xəzər hövzəsini ələ keçirmək planından əl çəkməmişdi. 1722-ci ilin dekabrında polkovnik Şipovun başçılığı ilə rus eskadrası Rəşti işğal etdi. Rəştdə rus konsulluğu yaradıldı və S.Abramov konsul təyin olundu. Matyuşkinin başçılığı ilə rus donanması 1723-cü il iyulun 28-də Bakını tutdu. Şəhərin hakimi Məhəmmədhüseyn bəy Hacı Davudla əlaqə saxlamaqda günahkar bilinib, qardaşları ilə birlikdə Rusiyaya sürgün edildilər və elə orada öldürüldülər. Knyaz İ.Baryatinski Bakının komendantı təyin edildi. Bakıdan sonra ruslar Salyanı ələ keçirdilər.

Peterburq müqaviləsi. II Təhmasib Rusiyadan kömək almaq üçün İsmayıl bəyin başçılığı ilə Peterburqa nümayəndə heyəti göndərdi. O, 1723-cü ilin sentyabrın 12-də Peterburqda Şahdan icazə almadan Rusiya ilə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə Dərbənddən Gilana qədər dəniz sahili torpaqlar Rusiyaya verilirdi. Rusiya isə əfqanlara qarşı mübarizədə Səfəvilərə kömək edəcəyini öhdəsinə götürürdü. Lakin Şah II Təhmasib ondan iznsiz bağlanan bu müqaviləni tanımadı.

İstanbul sülhü (1724-cü il) və Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsinin Rusiya və Osmanlı hakimiyyəti altına keçməsi. Rusiyanın Xəzər hövzəsində və Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən narahat olan İngiltərə və Fransa Osmanlı dövlətini Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik edirdilər. Osmanlı dövləti də Rusiyanın Cənubi Qafqazda mövcudluğunun əksinə idi. Azərbaycan əhalisi də bu dövrdə müəyyən qədər Osmanlı dövlətinə meyl edirdi. Bunu İrəvan azərbaycanlılarının adından Ərzurum paşasına yazılmış məktub da təsdiqləyir. Məktubda deyilirdi: "Niyə oturubsunuz? Siz də türksünüz, biz də. Gavurun əlinə düşməkdənsə, sizin əlinizə düşməyimiz yaxşıdır, vaxtında gəlin şəhəri zəbt edin və rusları şəhərə buraxmayın". Osmanlı qoşunları 1723-cü ilin oktyabrında Gəncəyə hücum etdi. Lakin Səfəvi qoşunları tərəfindən müdafiə olunan şəhəri tuta bilmədilər. Ancaq 1724-cü ilin iyununda osmanlılar İrəvanı müqavimətsiz ələ keçirdilər.

Osmanlı dövlətinin Azərbaycana qoşun çəkməkdə əsas məqsədi Cənubi Qafqazın rusiya tərəfindən işğalına yol verməmək və Xəzər dənizinə çıxaraq rus donanmasının Xəzərdə hegemonluğunun qarşısını almaq idi. Rusiya isə Osmanlı dövləti ilə toqquşmaq istəmir, münaqişəni diplomatik yolla həll etməyə çalışırdı. Beləliklə, Cənubi Qafqazda Rusiya, Türkiyə və Səfəvi dövlətlərinin maraqları toqquşurdu. Avropa dövlətlərinin maneçiliklərinə baxmayaraq, 1724-cü ilin iyunun 12-də Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında Peterburq müqaviləsinin şərtlərinə oxşar sülh müqaviləsi bağlandı. İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə osmanlılar Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt və Ənzəlinin Rusiyaya ilhaqını tanıdı. Rusiya is Xəzəryanı vilayətlərdən başqa Azərbaycanın qalan torpaqlarının Osmanlı dövləti tərəfindən tutulmasına razılıq verdi. Qoşun saxlamamaq şərti ilə Şamaxı osmanlıların himayəsinə keçdi. Yarımmüstəqil Şirvan xanlığı yaradıldı və Hacı Davud Şirvan xanı təsdiq edildi. Beləliklə, Azərbaycan ərazisi Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bölündü.

Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı imperiyalarına qatılması.

İstanbul müqaviləsindən sonra Osmanlı qoşunları Cənubi Qafqazı, o cümlədən

Azərbaycan torpaqlarını tutmağa başladı. 1724-cü ilin yayında Osmanlı qoşunları Səlmas, Xoy, Mərəndi ələ keçirdi. Onlar həmin ilin avqustunda Təbrizi tutmağa cəhd etdilər, lakin Səfəvi qoşunları buna imkan vermədi. İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qazax, Borçalı Osmanlı hakimiyyətini könüllü qəbul etdilər. 1725-ci ildə Osmanlı qoşunları əvvəlcə Təbrizi və Gəncəni, sonra isə Ərdəbili tutdular. 1726-cı ildə əfqanlarla bir neçə toqquşmadan sonra osmanlılar Həmədanı və Kirmanşahı ələ keçirdilər. Əfqanların başçısı Əşrəf xan osmanlıların tutduqları torpaqları təsdiq etməyə məcbur oldu.

Azərbaycanda Osmanlı inzibati – idarə üsulu. Osmanlılar tutduqları ərazilərdə öz inzibati idarə sistemlərini yaratdılar. Azərbaycan ərazisi vilayət və bəylərbəyliklərə bölündü. Bəylərbəyliklər sancaqlardan, sancaqlar isə mahal və nahiyələrdən ibarət idi. Vilayətləri Sultan tərəfindən təyin edilmiş sərəsgər idarə edirdi. Sancağı bəylər, mahal və nahiyələri yerli feodallardan təyin olunan naiblər və kəndxudalar idarə edirdi. Kürdən şimaldakı ərazilərdə Osmanlı qoşunu saxlanılmırdı. Buranı "paşa" titulu almış yerli hakimlər idarə edirdilər.

Xəzəryanı ərazilər Rusiyanın hakimiyyətində. Xəzəryanı bölgələri ələ keçirən Rusiya əvvəl burada komendant idarə üsulu tətbiq etsə də, sonra Səfəvi idarə üsulunu olduğu kimi saxladı. Xəzəryanı ərazilər əyalətlərə, mahallara, nahiyələrə və kəndlərə bölündü. Mahalları

dargalar, nahiyələri yüzbaşılar, kəndləri isə kəndxudalar və kovxalar idarə edirdilər. Əyalətdə hərbi-siyasi hakimiyyət rus zabitlərinin əlində idi.

3. Səfəvi imperiyasının süqutu, Əfşarlar imperiyasının meydan gəlməsi

Səfəvi dövlətinin ərazisinin bir hissəsini Osmanlılar, bir hissəsini əfqanlar, bir hissəsini Rusiya tutmuş və onun varlığı təhlükə altında qalmışdı. Səfəvi dövlətinin taleyini düşünməyə başlayan Şah II Təhmasib və iri feodallar türk Əfşar tayfasından çıxmış, dövrünün görkəmli sərkərdəsi Nadirqulu xanın ətrafında birləşdilər. Ölkəni yadellilərdən xilas etmək uğrunda mübarizəyə başlayan Nadirqulu xan 1728-1730-cu illərdə əfqan feodallarını ölkədən qovdu və Heratı ələ keçirdi. Nadirqulu xan 1730-cu ildə İsfahana gəldi və Həmədan, Marağa, Ərdəbil, Təbriz osmanlılardan geri alındı. Osmanlı dövlətində baş vermiş dövlət çevrilişindən istifadə edən Nadirqulu xan hərbi əməliyyatı genişləndirdi, İrəvan üzərində hücuma hazırlaşdı. Lakin Xorasanda baş verən üsyan Nadiriqulu xanı ora getməyə məcbur etdi. II Təhmasib şöhrətini artırmaq üçün 1731-ci ildə hərbi əməliyyatları davam etdirdi və məğlubiyyətə uğradı. Osmanlılar Ərdəbili və Təbrizi tutdular, II Təhmasib sülh bağlamağa razı oldu. 1732-ci ilin yanvarın 16-da Girmanşahda sülh bağlandı. Sülhün şərtlərinə görə İrəvan, Gəncə, Şamaxı, Şirvan bölgələri Osmanlılara verildi. Həmədan, Girmanşah, Ərdəbil və Təbriz Səfəvilərə qaytarıldı, Araz çayı onlar arasında sərhəd oldu.

Rəşt müqaviləsi. I Pyotrun ölümündən sonra saray çevrilişləri Rusiyanı zəiflətdi, onun beynəlxalq nüfuzu aşağı düşdü. Xəzəryanı əraziləri əldə saxlamaq imkanı məhdudlaşdı. Rusiya Osmanlıları Xəzər dənizinə buraxmamaq üçün Xəzəryanı torpaqları Səfəvilərə qaytarmağa razı idi. 1732-ci ildə Rusiya ilə Səfəvilər arasında Rəşt müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə Rusiya Kürə qədər olan torpaqları Səfəvi dövlətinə qaytardı, Səfəvilər isə bu ərazilərə Osmanlıları buraxmamağı öhdəsinə götürdü. Səfəvilər tutulmuş torpaqları Osmanlılardan geri aldıqdan sonra Kürdən şimaldakı torpaqlar Səfəvilərə qaytarılmalı idi. Rus tacirlərinə Səfəvi ərazisində ticarətdə güzəştlər verildi.

Nadirqulu xanın Osmanlılar üzərində qələbəsi. Xorasandan qayıtdıqdan sonra, 1732-ci ilin avqustunda Nadirqulu xan II Təhmasibi hakimiyyətdən saldı. Onun oğlu Abbas Mirzəni – III Şah Abbas şah elan etdi, özünü onun qəyyumu təyin etdi. Nadirqulu xan öncə Osmanlılarla bağlanmış Girmanşah müqaviləsini ləğv etdi və Osmanlılardan Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmağı tələb etdi. Rədd cavabı aldıqda yüz minlik qoşunla bir neçə istiqamətdə hücuma keçdi. 1733-cü ilin yanvarında Bağdad ətrafında Osmanlı qoşunlarına böyük zərbə vuruldu. Əhməd paşa sülh təklifi etdi. Bağdadda sülh bağlandı . Sülhə görə Osmanlılar 10 il müddətində tutmuş olduqları Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmağa razılaşdılar və buna qismən əməl etdilər. Nadirqulu xan hərbi əməliyyatları Azərbaycanın şimalında keçirdi. 1734-cü ildə Şamaxı tutuldu, müqavimət göstərdiyinə görə şəhər dağıdıldı, əhalisi indiki Ağsu ərazisinə - Yeni Şamaxıya köçürüldü. Bundan sonra Nadirqulu xan Qazıqumuxda gizlənmiş Surxay xanın üzərinə hücum etdi, Surxay xan qaçdı, Qazıqumux qarət edildi. Daha sonra Nadirqulu xan Osmanlıların ən çox cəmləşdiyi Gəncə üzərinə hərəkət etdi. Şəhər 4 ay mühasirədə saxlandı. Həmçinin Rusiya ilə olan çoxdankı münaqişəni də aradan qaldırmğa çalışır.1735-ci ilin martın 10-da Gəncə yaxınlığında Rusiya və Səfəvi arasında Gəncə müqaviləsi imzalanır.Ruslar xəzəryanı vilayətləri tamam tərk edir. Mühasirədə saxlanılan osmanlılara kömək etməyə gələn qüvvələr Üçmüədzin ətrafında Nadirqulu xan tərəfindən darmadağın ediləndən sonra Gəncədəki Osmanlı qarnizonu təslim oldu. Beləliklə, 1735-ci ilin sonunda Osmanlılar Səfəvi torpaqlarından tamamilə çıxarıldı.

Artıq keçmiş Səfəvi sülaləsinin nümayəndələri və feodal əyanları artıq xalq arasında öz nüfuzlarını tamamilə itirmişdilər və ölkəni dağıntıdan xilas etmək iqtidarında deyildilər. 1730-1736-cı illərdə Səfəvi İmperiyasının ali baş komandanı, 1732-1736) toplanmış Muğan düzündə qurultay çağırdı. Bu qurultaya hərbi, mülki və dini əyanlardan, şəhər və kənd başçılarından ibarət 100 minə yaxın adam toplanmışdı. Muğan qurultayında Nadir özünü şah elan etdi. Beləliklə, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Keçmiş Səfəvilər imperiyasının ərazilərini əhatə edən və türk mənşəli Əfşarlar sülaləsi tərəfindən idarə edilən Əfşarlar imperiyası meydana gəldi.

§ 4 Azərbaycan Nadir şah Əfşarın dövründə (1736-1747-ci illər)

Əfşarlar azərbaycanlıların etnogenezinin formalaşmasında iştirak etmiş qədim türk tayfasıdır. Əfşar boyu Oğuzların 24 boyundan biri və Qaşqarlı Mahmuda görə, Divanı Lüğəti-Türkdəki iyirmi iki oğuz bölümündən altıncısıdır. Bu boy Boz oğuzları qolundan (sağ qolundan), Oğuz Xaqanın oğlu Ulduz xanın dörd oğlundan ən böyüyü olan Əfşarın soyundan gəlir. Əfşarlar Orta Asiyada, Sır-Dərya bölgəsində yaşamışlar. Böyük köç ilə digər Oğuz tayfalarından ayrılaraq Xuzistan, Xorasan, bir qismi isə İraq, Suriya yolu ilə Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan ərazisi) və Anadoluya gəlmişlər. İrana, İraq Suriyasına, Əfqanıstana da yayılmışlar. Əfşarlar, Oğuzun o biri nəvələri Kınıklar və Qayılar kimi böyük hökmdarlar və sülalələr yetişdirmişlər. Əfşarlar imperiyası əfşar tayfasının tarixdə yaratdığı ən möhtəşəm dövlət olmuşdur.

Əfşarlar imperiyasının bazasını Azərbaycan ərazisi təşkil etmişdir. Nadir şahın **inzibati islahatına** görə, Şirvan, Qarabağ, Çuxur-Səd, Təbriz bəylərbəylikləri birləşdirilərək Azərbaycan bəylərbəyliyi yaradıldı. Azərbaycan bəylərbəyliyinə Dərbənddən Həmədanadək bütün tarixi Azərbaycan torpaqları daxil idi. Azərbaycanın mərkəzi əvvəlcə Ərdəbil, daha sonra Təbriz şəhəri olmuşdur. Nadir 1736-cı ilin fevral ayında şahlıq tacını da məhz Azərbaycanda – Muğanda, Suqovuşanda başına qoydu. Əlbəttə, bu təsadüfi deyildi və Nadirin milli kökünə ehtiramının bir göstəricisi idi. Nadir şah əslində, İranı və onun ətrafını fəth edərək Azərbaycana birləşdirmiş, Azərbaycan dövlətini bərpa etmişdir. Bu ərazidə Azərbaycan türkləri ilə bir yerdə farslar, kürdlər, ermənilər, gürcülər, ərəblər, Qafqaz xalqları və s. yaşayırdılar, ancaq ölkədə vahid hakimiyyəti əhalinin əksər çoxluğunu təşkil edən Azərbaycan türkləri idarə etmişdir. Azərbaycan bəylərbəyliyinin hakimi vəzifəsinə Nadir şah qardaşı İbrahim xanı təyin etdi.

Nadir şah **vergi islahatı keçirərək,** vergilərin toplanılmasını qaydaya saldı və xəzinənin gəlirini xeyli artırdı. Nadir şahın Azərbaycanda vergi siyasəti nəticəsində əhali tamamilə var-yoxdan çıxdı, bir sıra bölgələrdə kütləvi aclıq başladı. Nadir şahın torpaq siyasətinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, o, ayrı-ayrı iri feodalların nüfuzunu sarsıdaraq, dövlət torpaqlarını daha da genişləndirdi. Nadir şahın Cənubi Qafqazdan ən mahir sənətkarları Xorasana köçürməsi Azərbaycanda sənətkarlığa mənfi təsir etdi.

Nadir şahın dini islahatları. Nadir şahın apardığı dini siyasət Səfəvilər dövründən yayılan məzhəb ixtilaflarına son qoyulmasına, sünnülər, şiələr və sair məzhəb tərəfdarlarının vahid məqsədlər ətrafında birləşdirilməsinə xidmət edirdi. Bu məqsədlə 1743-cü ilin noyabr ayında Nadir şah xanımı, Şah Sultan Hüseynin qızı Raziyyəbəyim ilə Kərbəlaya gəlmiş, burada imamların qəbirlərini ziyarət edib, səcdəgahın təmiri üçün 20000 pul ayırmışdı. Bundan sonra Nadir şah Nəcəfə gəlib burada bütün müqəddəs yerlərin din alimlərinin iştirakı ilə məclis təşkil etdi, sünnü və şiə təriqətləri arasında olan ixtilafların aradan qaldırılması üçün tapşırıqlar verdi. Məlumdur ki, dövrünün ən qüdrətli və möhtəşəm dövləti olan Osmanlı dövlətinin sultanı 1517-ci ildə Misirin fəthindən etibarən, həm də müsəlman dünyasının xəlifəsi kimi əmir əl-mömin (möminlərin əmiri) olmaqla ruhani hakimiyyətini də təmsil edirdi. Ona görə də Nadir şah dini tələblərlə bağlı məsələləri Osmanlı sultanı ilə bilavasitə razılaşdırmaq yolunu tutdu.

Orta əsrlər müsəlman idarəçilik sisteminin mahiyyətini müəyyən edən Nadir şah islamla bağlı mövcud stereotipləri məhv etdi. Özü müsəlman ayin və ibadətlərini ardıcıl olaraq yerinə yetirsə də, din xadimlərinin dövlət işlərinə müdaxiləsini minimuma endirdi və dünyəvi məzmunlu qüdrətli bir imperiya yarada bildi. Şiə məzhəbinin dövlətin idarəçiliyində hegemonluğunu bir kənara qoyaraq, vahid məzhəbin bərqərar olması istiqamətində ən müxtəlif səviyyələrdə tədbirlər gördü. Nadir xəlifə kimi ruhani hakimiyyətini də həyata keçirən türk sultanı Mahmud ilə yazışmalardan sonra VI İmam Cəfər Əs-Sadiqin adı ilə bağlı olan Cəfəriliyin rəsmi təriqət kimi qəbul edilməsinə cəhd etdi. Hənəfi, Şafii, Hənbəli və Maliki məzhəbləri kimi, dörd məşhur məzhəblə yanaşı, sünnülər Cəfəri məzhəbini də felən tanıdılar. Cəfərilər adı çəkilən sünnü məktəbinin davamçıları ilə bərabər, Kəbə ətrafında namaz üçün ayrıca yer (məqam və ya musalla) aldılar. Bütün bunlar Nadirin müstəsna fəaliyyətinin nəticəsi idi. Nadir şahın həm dini, həm siyasi, həm də hərbi sahədə apardığı siyasət məhz Turan və İslam aləmini birləşdirmək olmuşdur. 1740-cı ildə Nadir şah Sultan I Mahmuda (1730-1754) belə bir müraciətlə məktub göndərmişdi ki, əgər siz Cəfəri məzhəbini qəbul etsəniz, mən bütün məmləkətlərimi Osmanlıya qataram.

Nadir şahın ordu quruculuğu. Nadir şahın sərkərdəlik və dövlətçilik fəaliyyətinin yadda qalan uğurlarının əldə edilməsinin başlıca səbəblərindən biri də onun güclü hərbi qüvvələr yaratması idi. Nadir şah özünün bütün hərbi keyfiyyətlərini də məhz bu qüvvələr vasitəsilə ifadə edə bilmişdi. İstəklərinə və tələblərinə uyğun gələn qoşunları formalaşdırmaqla Nadir şah həm böyük tarixi qələbələrlə yadda qaldı, həm də yeni bir dövlət qurdu. Səfəvilər dövründə mövcud olmayan hərbi-dəniz qüvvələrinin və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün əhəmiyyətli addımlar atdı. Nadir şah iştirak etdiyi döyüşlərin aparıldığı şəraitə uyğun olaraq yüngül artilleriyanın (zənburəklərin) işlədilməsinə, döyüş istifadəsinə diqqəti artırdı, artilleriyanın yeni strukturlarını yaratdı. Bundan başqa, briqada (tip) və ləşgərlərin strukturlarında da bir sıra yeniliklər meydana gəldi. Nadir şahın qoşunlarında dəstələr daimi və müvəqqəti əsasda üzvi şəkildə birləşdirildi. Nadir şah dövləti, əsasən, hərbi dayaqlar üzərində bərqərar olmuşdu. Ona görə də, Nadir şahın ətrafında daimi əsasda yaradılmış qoşun strukturu var idi. Bura cəzayirçi, qorcu, qullar dəstələri, xüsusi qvardiya keşikçilər dəstəsi və s. daxil idi. Qoşunlara səfərbərliyin həyata keçirilməsində Nadir şah könüllülük prinsipindən istifadə edirdi. Bununla belə, Nadir şah qoşunların sayının artması üçün məcburiyyət vasitələrinə də əl atır, ələ keçirdiyi vilayətlərin, ərazilərin hakimləri və əhalisi qarşısında konkret sayda qoşun toplayıb mərkəzi hakimiyyətin ixtiyarına verilməsi tapşırıqlarını da qoyurdu. Nadir şah qoşunların struktur vahidlərinin formalaşdırılmasında və onların idarə edilməsində onluq sistemindən istifadə edirdi.

Eyni zamanda Nadir şah Fars körfəzində və Xəzər dənizində donanma yaradılması işinə başladı və ordusunu yenidən qurmaq fikrinə düşdü. Hər iki məqsədlə Avropa ölkələrindən mütəxəssislər gətirdi. Onun ordusunda artilleriya və tüfəngçilər – ağır muşketlərə silahlanmış piyada döyüşçüləri mühüm yer tuturdu. Yeni toplar, mortiralar (qısa lüləli toplar) və nüvələr tökməkdən ötrü Mərvdə möhkəmləndirilmiş mərkəz yaradılmışdı. Topçuların hazırlığı, artilleriya və top sınaqları burada keçirilirdi. Bütün bunlar Nadir şahın gələcək qələbələri naminə edilirdi. Onun geniş planları vardı. O, Xəzər dənizi ətrafındakı bütün torpaqları birləşdirərək, Çini də tutmaqla nəhəng bir dövlət yaratmaq arzusunda idi.

Onun apardığı mərkəzləşdirmə siyasəti fars mənşəli feodal əyanlarının maraqlarına toxunurdu. 1741-ci ildə Mazandaran meşələrindən keçərkən, Nadirə suiqəsd edildi. Lakin sui-qəsd uğurlu olmadı, sui-qəsdin təşkilində günahlandırılan,
Nadirin böyük oğlu Rzaqulunun gözləri çıxarıldı.

Azərbaycanda Nadir şah zülmünə qarşı mübarizə. Nadir şahın apardığı
müharibələrin bütün xərci xalqın üzərinə düşürdü. Ona görə də vergilər günügündən artırılırdı. Digər tərəfdən, Nadir vergilərin toplanmasını mərkəzləşdirdiyinə görə yerli feodalların da gəliri azalmışdı və buna görə də onlar da Nadir şahın hakimiyyətindən narazı idilər. bütün bunlar Nadir şaha qarşı xalqın mübarizəsini gücləndirirdi.

İlk olaraq 1734-cü ildə Astarada ac kəndlilərin çıxışı baş verdi. Şəkinin **Bi-ləcik** kəndinin sakinləri üsyan edərək, Cənik və Tala kəndlərinin əhalisini köməyə çağırdılar. Lakin, Nadir şahın cəza dəstələri üsyanı yatırdı və onları cəzalandırdı. Şimal-qərbi Azərbaycanda camaatın apardığı mübarizə, həmin hadisələrin şahidi Molla Məhəmməd Carinin qələmə adığı "XVIII əsr Car müharibələri salnaməsin"də öz əksini tapmışdır.

1737-ci ildə Nadir şah Hindistan və Mərkəzi Asiyaya yürüş etdi. Nadir şahın ölkədə olmamasından istifadə edən Car camaatı 1738-ci ildə yenə üsyan qaldırdı. Onlara Divanə İbrahim və Xəlil başçılıq edirdi. 1738-ci ildə Manik kəndi yaxınlığındakı döyüşdə Nadir şahın qardaşı İbrahim xanın qoşunları dağlıların birləşmiş orduları tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmış, İbrahim xan və Gəncə bəylərbəyi Uğurlu xan Qacar öldürülmüşdü. Nadir şahın oğlu Rzaqulu xan Əmiraslan xanın başçılığı ilə Cara qoşun göndərdi. Lakin bu qoşun da üsyançılar tərəfindən darmadağın edildi. 1739-cu ildə Mirzə Səfi xanın başçılıq etdiyi qoşun üsyanı çətinliklə yatırdı.

XVIII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın şimal və şimal-şərqində Nadir şaha qarşı üsyanlar şiddətli mərhələyə çatdı. Tutduğu ölkələrdə silahlı qarnizonlar saxlayan Nadir şah 1741-ci ildə Dağıstan üzərinə yeridi. Məsələ burasında idi ki, Nadir Hindistanda olarkən dağlılar tabeçilikdən çıxmışdılar. Üstəlik onların dəstələri tez-tez Dərbənd, Şamaxı, Kaxetiya və Car-Balakən vilayətləri üzərinə hücum edirdilər.

1741-ci ilin yayında Nadir şah üsyanı yatırmaq üçün Azərbaycanın şimalşərqinə qoşun yeritdi, lakin əhalinin müqavimətini qıra bilmədi. Dağıstandakı uğursuzluqdan sonra 1743-1747-ci illərdə ölkəni üsyanlar dalğası bürüdü. 1743cü ildə Şirvanda Nadir şaha qarşı üsyan baş verdi. Bu üsyandan özünü Səfəvi şahzadəsi adlandıran şəxslər xalq narazılığından öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Nəticədə I, II, III Sam Mirzələr meydana çıxdı. I Sam Mirzə Şirvanda peyda oldu və İrəvana gələrək Nadir şahdan narazı olan 20 min nəfəri ətrafına topladı. 1743-cü ilin əvvəlində Yeni Şamaxını ələ keçirdi. Əhalini öz ətrafına çəkmək üçün verhiləri ləğv etdi. Lakin Nadir şahın oğlu Nəsrulla xan üsyanı amansızlıqla yatırdı. I Sam Mirzə edam edildi.

1743-cü ilin payızında üsyana Ərdəbildən gəlmiş II Sam Mirzə başçılıq etdi. Nadir şah zülmündən cana doymuş xalq onun tərəfinə keçdi. Yeni Şamaxıdan Dərbəndə qədər ərazi üsyançılar tərəfindən tutuldu. II Sam Mirzə vergiləri yüngülləşdirdi, bir qismini ləğv etdi. Yeni Şamaxının əhalisi üsyan edib, onu şəhərə dəvət etdi, lakin Nəsrulla xan II Sam Mirzənin də üsyanını yatırdı.

Şəki üsyanı. 1743-cü ildə Şirvan, Şəki, Təbriz, Xoy və Səlmasda yeni üsyanlar baş verdi. Bu dövrdə azadlıq mübarizəsinin mərkəzlərindən biri Şəki idi. Şəkinin hakimi Məlik Nəcəf əhali ilə pis rəftar edir, artıq vergilər toplayırdı. Onun zülmündən cana gəlmiş Şəki Əhalisi Nadir şaha şikayət etdi. Şah isə Şəki əhalisinin sakitliyi üçün Şəki əyanlarından bir nəfərin vəkil seçilməsini tapşırdı. Hacı Qurban oğlu Çələbi Məlik Nəcəfin üzərində nəzarətçi və vəkil seçildi. Məlik Nəcəflə Hacı Çələbi arasında münaqişə başlandı. Məlik Nəcəf Hacı Çələbidən şaha şikayət etdi. Şah onu öz hüzuruna çağırdı və edam edilməsini əmr etdi. Hacı Çələbi edama aparılarkən Məlik Nəcəfin bütün pis əməllərini şaha bildirdi. Şah onu azad etdi. 1743-cü ildə Hacı Çələbi öz adamları ilə Məlik Nəcəfi öldürdü və Şəkidə hakimiyyəti ələ keçirdi, “Gələrsən-görərsən” qalasında möhkəmləndi. Nadir böyük qoşunla Şəkiyə hücum etdi. Lakin 4 aylıq mühasirə bir nəticə vermədi. Nadir şahın qoşunları geri çəkildi. 1746-cı ildə qala müdafiəçilərinin ərzaq ehtiyatı tükəndi. Hacı Çələbi vəkil vəzifəsində qalmaq şərti ilə Nadir şaha təslim oldu.

Yeni çıxışlar. Nadir şahın öldürülməsi. Şirvan və Şəkidə baş verən üsyanlardan sonra xalqın vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Nadir şah yeni-yeni vergilər üçün fərmanlar verdi, keçən ildən qalmış vergi borclarının ödənilməsini tələb etdi. Üsyan dalğası yenidən gücləndi. 1747-ci ildə Ərdəbildə və Təbrizdə üsyan başladı.

Təbriz üsyanına III Sam Mirzə başçılıq edirdi. Üsyançılar Novruz bayramı günü şəhəri ələ keçirdilər və şahın adamlarını qırdılar. Onlar İrəvana hücum etdilər, müqavimətə rast gəlib Təbrizə qayıtdılar. Bu üsyan da məğlubiyyətlə başa çatdı, III Sam Mirzə qətlə yetirildi.

Xalqların azadlıq mübarizəsi, aramsız müharibələr, iqtisadi vəziyyət, iri feodal qrupları arasındakı mübarizə - bütün bunlar Nadir şahı qəzəbləndirdi və o, kütləvi cəza tədbirlərinə başladı. Təqiblər aparıcı soyların məşhur nümayəndələrindən də yan keçmədi. Bunun da nəticəsində sarayda sui-qəsd havası yetişirdi. 1747-ci ilin iyununda gecə Nadir şah öz çadırında qətlə yetirildi. Bir çox tarixçilərin “Şərqin Napoleonu” adlandırdıqları bu böyük şəxsiyyətin həyatı belə faciəli şəkildə başa çatdı. Onun yaratdığı və ərazisi 5,5 milyon kvadrat kilometr olan Azərbaycan Əfşarlar imperiyası süqut etdi, dövlətin ərazisində onlarla xırda dövlətlər – xanlıqlar meydana gəldi